

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԲԱՂԴԱՏԻ»

Իսկ ի դալստեան ուստայ Նադարի, նոյն իսկ ի բնէ, Զերմեռանտ[դ] աղօթասէր գոլով, եւ նշմարեալ ետես զի աստանօր յատկացեալ Հայոց եկեղեցի եւ մատակարար քահանայ չգոլոյն աղապաւ, ուստի եւ սայ եւս անճարացեալ եւ ընդ նախադոյն պանտ[դ]խտելոցն տեղոյս Հայոց Համակցարար զիմել առ փափաղաւանիցն անդ, որ էր Կօի Նադարեան եկեղեցին եւ իրբեւ եմուտ առ նոցայ եւ ելին ընդ առաջ նորին սիրով ընկալեալ մեծարելով փաղաքէին նմայ յոյժ, քանզի թէեւ յայնձմ գարոյն տատանեալ եւ ի տառապելութեան վիճակի էին նոքայ ըստ մարմնաւորի, սակայն ըստ հոգեւորի արթուն որպէս ցին ցանցորդի ականարկեալ սպասէին առ սակա որսոյն միւռոյ, ուստի եւ զնորին վսեմութիւն զիղելով ասուել սկսեցին կեղծ սիրով փաղաքելով մտերմանալ ընդ նմայ, առ փառնոյի պաշտպանիւ արկածիցն տէրութենէ եւ արդիւնաւորի ի նըմանէ, նայեալ զաղաւնամիտ արդարն դոյն ոչ խնայել ինքնօրոյս բարութն ի նոցանէ եւ Հանապաղ անովթար յաճախէր շահել զսէր եւ զայցելութիւն նոցին, բաւ աշնմ եւ ի վիճակի կառավարութեան նոցին փաղորին յոյժ յարգանօք մեծարէր ուստայ Նադարին, երբեմն փափաղատկերաւ, Համբարձ եւ ալլ Զնջին իրօք զբաւէր զսէր յարգութեան նորին եւ բարեպաշտն դոյն եւս փոխադարձ նորին թողեալ զիւր արտաքին պաշտպանելն, ի վերայ ոյսր յամենայնի թանգազին թիրմաշալ եւ պատուական ձի եւ յատուկ եւս ընդ ոսկով ժամուոց ընձեռել եւ ալլ ոչ սակաւ սերտ սիրով յաճախել մշտնջենական զայցելութիւն նոցին, հուսկ յետոյ ի սերտ մտերմութենէ անտի շարժելեաց զիթ փաթբուռ եւ բորբոքեաց զխաճատիչ թոյնն նորին կարծելով միւռն ի խաճամուռ չըւալտից անտի իցէ, ուստի եւ կարմեաց զցանցս իւր ոչ զսպելով ինքեան, որպէս իրբեւ զի սիրելով գնայ եւ սկսեաց նենդախոշոյն Հնարիւք, քարոզելով Հըրաւէր առնել առ զբարեպաշտն ի լուսաւորչական դաւանութենէ Հրաժարել եւ զոմանս Հայր(ա)պետաց Հայհոյել եւ զարձուցէ առ դաւանդութիւն փափ(ա)կ(ա)նի եւ ըստ աշնմ բանի իրբեւ զոր լուաւ հոգեհանճարն վրդովեալ իսկոյն, եւ ընդակից Համակցեալ սակաւաթիւ ընդ մերադնօք, մերժեալ Հրաժարեցան ի նոցանէ եւ ի ցեկեղեցւոյ աղօթից մեկուսացեալ եւ Հատին միանդամայն ըզսէր եւ զմտերմութիւն ի միջոյ, եւ եղեւ ատելութիւն սաստիկ յոյժ, ուստի եւ զցանց արկու փաղորին դոյն ընդ որ խրոխտացեալ եւ յղէ զոմն ի զպրաց իւրոց առ ուստայ Նադարն ցասմամբ յոյժ, եւ պահանջէ ի նմանէ զիւր ընծալեալ սրնոտի իրացն առ ի յետ սասայ եւ զինի յետ վճարման իրաց բորբոքեցաւ որպէս Հնոցի զաղմուկն Հակառակութեան, եւ առ յապայ ուստայ Նադարն եւս նշմարեալ իրբեւ ետես անկարգ փարս նորին, անընդմիջապէս նոյն ինքն եւս առաքէ ի մի զոմն պաշտօնէից իւր նոյնպէս եւ անարգարար զձօնեալ պարզեւորն իւր եւս ի բաց պահանջելով յետ ստացեալ եւ առանցեալ(?) մերժի ի նոցանէ մինչ ի սպառ:

Իսկ արդ ունկնդիր լերուք, եւ անսէք զբարեպաշտ Նադարի եւ զմե-

բաղնեայց բարերադատութենէ զոր օթանդակութեամբ սրբոյ Աստուածածնի եւ ի սբանչելութենէ նորին, որպիսի արդասիք բարեաց ծնանելոց է ի ցաւմանէ նորին ցանցարկուի, եւ կամ որում աստիճանի դադարելոց է զնպատակ նորին խորխտացելոյն :

Եւ ընդ աւուրսն ընդ այնմիկ էին եւս բնակիչք աստանօր ոմանք դերափափաղաւանից, բուն նեստորական ազգէ առ այդք բնակեալ, որում հանդուռակ ըստ վիճակի հայոց թարց եկեղեցւոյ եւ մատակարարութեան քահանայից կարօտ, վասն որոյ ճարահատեալ հպատակէին առ նոցայ եւ պարաւանդէլով միսինորայից՝ մասն ըստ մեծի առ ընդ միարան հնազանդէին եկեղեցւոյն Հռոմայ եւ ոմանք ոչ. արդ սակայն մի ոմն ընդգէմ ապատամբեալ ի նոցունց զայրացեալ ի պարաւանդութենէ փաղբոյն, վիրաւորեալ յոյժ, եւ յիշեալ այրն զայն եւս յորոց նոցին փափաղաւանից ներքին ազգային զաղտնի գործ եւ խորհրդոց, մասնիկն հմուտ զոլով եւ առ ի քննախմբութենէ փաղբոյն խոժորեալ եւ ըստ այնմ ազապաւ, ընդ ոստեալ անդրէն եւ եկին առ ուստայ նազարն բարեկամարար բացատրել բանն ընդ առաջ նորայ ընդ ամենայն պարագայիք զորպիսութիւն վաղեմի առարկել առ նայ եւ դրդեալ թէլադրելով ասէր նմայ.

«Ո՛ր վայկաղինք, ո՛ր էք, ընդէ՞ր, մինչեւ յերբ ննջէք, արդ արիք յոտն կացէք, քաջաւերացարօք եւ տիրեցէք զի ձեզդ է եկեղեցին զայս, որում ի բնէ անտի ձեզդ է ժառանգութիւն նորին, եւ ըստ անուան ձեր է կառուցեալ, եւ զնախնի կառուցիչն զայն եւս Կօկ նազար յորջորջեալ, հանդուռակ ըստ անուան քոյ է տպաւորագոյն յարմարեալ, եւ դարձունական հրովարտակին եւս կայ ըստ անուան քոյ եւ ըստ ազգի ձերում եւ որում է այժմ ի դարակի Հայոց, այսինքն՝ Գեաւուրէք Թէփիէսի կոչեցելոյն, եւ ի բնակութեան տանն խօջայ Թէննուշ ազգէ նեստորականի եւ ի զոգ պատուհանի այն ինչ տեղի որմոյն ծեփեալ կայ աներեւութարար»։ Եւ աւետատու բարեկամն զայն, անդադար յեսանելով յորդորէր նմայ եւ նա ոչ երբէք հաւատայր նախ, եւ ոչ մտահիւր անսալ նմայ եւ անստուգութեան յաճէ եւ զապագայի անպատուութենէ նորին երկնէէր, եւ զյորդորիչ բարեկամն զայն առաւել եւս, հետեւարար անընդհատ երգմամբ հետ ընդ հետ յորդորանօք նորին սակաւ ինչ մտահացեալ, ըստ այնմ յաւուր միում, առ Աստուած ապաւինելով քաջալերեալ եւ մատուցեալ զնաց առ կուսակալին պատմելով, խնդրեաց եւ հառ ընդ իւր ի բղէժիէ արս երկուս ի զօրակոնաց եւ փուլիչ մի ընդ իւր ի բրբեւ եկն եւ հաս յանկարծակի սպրդեալ եմուտ առ տունն Թէննուշի, եւ որոնեալ եղիտ մնոյն նշանաւորեալ որմն եւ փուլցանելով զպատուհանն եւ զտու ի յանդանոր ընդ ի զոգ ի մի տփոյն պարունակեալ ոսկեղօծ հրովարտակ մի, որում մեծաւ ցրնծութեամբ կրկեալ անդուստ եւ փութանակի տարաւ առ յատեան ի սպաս կուսակալ փաշային, եւ փաշայն ի վեր ընդոստեալ, համբուրելով զհրովարտակն եւ ետ ցատենադպիրն ընթերցաւ, եւ էր նիւթ բանին զրեալ. «Թեթէնդդէ, Կօկ նազար մահլէսի, մարմուր օլայ օնտայ Մէլլէմ Անայ խմինէ էրմէնիէք քիլիսէսի»։ Եւ ի յայնմ մայրկենոյն, ժրաջան նազարն ստացեալ զհրովարտակն փութանակի եւ հրամանաւ տէրութեան, ար(տ)աքսելով զաւագակ փափաղաւանն եւ տիրապետեցին եկեղեցին հայկազնեքն փառաւորապէս, սակայն ոչ ձրիապէս, թողեալ զապագայի մնասուցն ի բաց, զոր հարկ մարկանեալ շարունակ հետզհետէ ենթադրեմ առ սակա զգացման բարեմիտ մերազնեաց զանրութեւի խիթ նոցին։

Եւ ապայ յանդուռն չհանդուրծեալ, կաշառելով հասարակաց տէրութեան անհատից եւ բնծայիւք զիմէին առ բղէժին, զի միւստին տիրեսցեն

գեղեկեցին, և ոչ յանձն առնոյր ըզելին զընծայս իւրենց առ ի պատուոյն հրաբոյարտակի երկնչելոյ, արտաքս վանիւր զնոսոյ: Եւ ի լսել ուստայ Նադարի, աւագելոյ վաղփաղակի ընթերցեալ մատեաւ առ ըզելին, համոզելոյ յորդարեաց նմայ, յայնժամ տեղի էառ ընկայնույ զնծայն ի նոցանէ: Եւ Նադարն ևս քանային ևս թ թարց հրաբոյարտակն եկեղեցւոյ միայն յանձնեաց առ ի ձեռն վաշայի, և զվաշայն ընկայեալ զընծայն և ևս քանային առ նոցայ յոկ միայն, և նոքայ ևս ժպտեալ ուրախացան:

Եւ զկնի սակաւ ժամանակի ի վայելման նոցին, զարձեալ և ուստայ Նադարն ընդ հանրութեամբ մերում, առեալ ընդ իւր զարքունի հրաբոյարտակն, զիմեաց առ յատեան վաշայի, և զօրութեամբ նորին հրաբոյարտակի յետ կրկին պահանջելոյ զեկեղեցին վերստին տիրացաւ. որպէսդի նոքայ քանիցս անգամ, մեծ դամբարիւք կաշառելոյ, մինչև ի յետին թշուառութեան ներքս տնկեալ մինչև անգամ զիւրեանց զերդաստանաց օթոց հանդերձն վաճառեալ հոգ և մոխիր լեալ, առ ընդ ողորմելի վիճակի հասեալ աղքատացան: Եւ զկնի յամենայնի մերադնեայն օժանդակութեամբ սրբոյ Աստուածածնի և քաջաջան նորին հոգեւէր Նադարի, և զօրութեամբ հրաբոյարտակի, ի թւոյն 1167 (1718) երրորդոյն Հայոց, որում վայելացաք ընդ մեծաւ ուրախութեամբ, և անմիջապէս քահանայք բերեալ վայելէաք մինչ ցարդ, որոյ յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի ընդ համայն մասնակցօքն ամէն:

Եւ առ ապայ զկնի անցից զիւտոյ համբաւն եկեղեցւոյ տարածեալ և զձայնն աւետեաց և հաս առ յաթոռն սրբոյ Էջմիածնի, և որպէս և դարոյն ընդ այնմ կարգադրեալ կայր, ժամանակ առ ընդ ժամանակ ի յաթոռոց առ Հնդկաստան առ սակա նուիրակութեան ժողովարար եպիսկոպոսք երթային, յորոց ընդ միջնորդութեամբ եպիսկոպոսացն միոյ, ի զանձն աթոռոյն Էջմիածնէ, ի թւոյն 1200 (1751) երրորդոյն Հայոց ընդ հայրապետական օրհնութեան կրօնական հանդերձ, չորեք անդին պատուական, սրբոց մասանցն նշխարաց, ընդ ի զոգ ութնանկիւնի սպիտակ մարմարօնեայ քարք արկղւոյն փոքրիկի, և ի նմայ պարունակեալ ընդ խնկօք անուշիւք, զսուրբ մասունքն ընծայ մատուցեալ բերին առ ի սէր նոր ընծայ հարսին Քրիստոսի սուրբ եկեղեցւոյն մերոյ Աստուածածնի: Եւ էր ի վերայ արկղոյն քանդադորմ զձապաւ բոտ անուանս նոցին սրբոց վկայարանաւ ասացուցեալ այսպէս. այսինքն մասն սրբոյն խնդրակատար Յովհաննու Կարապետի և սրբոյն Աթանաղիոնեայ եպիսկոպոսի, մասն սրբոյն Գէորգայ քաջայաղթ զօրաւարին և մասն սրբոյն Կիրակոսի որդոյն Օղկետայի, զոր ընդ փրկչական 1112 թուականաւ արկղոյն սրբոց նշխարն նոցին պարունակեալ էին սուրբ հայրապետքն խնկաւ ի նմայ:

Եւ ի ժամանկն առ այդր ի միջանկեալ որմոյն եկեղեցւոյ, կից ընդ սրբոյ աւագանի մկրտութեան, և ի զոգ պատուհանի, որպէս իբրեւ զերեզման, իսկ ի մարմարօնեայ քարէ կազմեալ, ընդ մեծաւ հանդէսի ամփոփելոյ ի թւոյն 1200 (1751) երրորդի Հայոց ուխտատեղի հաստատեցաւ և տեղի խնդանաց փափազողաց առ անգանօր և զյիշատակութիւն ևս քանդորեալ երեւիւր ի վերայ զերեզմանին սրբոց չրջապատեալ պարզապէս, իսկ արդ թէ և ընդ եկեղեցեաւ պատկեցան երջանիկքն այսօր, սակայն պատկանաւոր յարմարեալ էր եթէ մի ոմն մարդարէանայր առ վասն յապաղոյի նպատակ նոցին սրբոց նշխարաց, որ զկնի 120 երրորդի ամաց յետ, իբրեւ զի որպէս հարեն ըզհովիւն և ցրտին զոչխարս նորայ հանդուանման, որ ի 1320 (1871) թւոյն Հայոց, և ի ամսեանն Մարտի, աղարտեալ յատակելոյ զեկեղեցին և տեղադերձ արարին զսրբոց նշխարքն ընդ նմին և ոչ ոք սպացաւ առ վասն նոցին, ընաւ ոք երբէք մինչ ի սպառ և ի թւոյն կառուցմանէ սուրբ եկեղեցւոյն մինչ

ցարդ, առաւել քան զ1533 տմ պարծիլն մերազնեաց ոչ եղև, որում զրկուեցաք ի շնորհաշուքենէ նորին ընդ ամենայն:

Եւ ապայ ի վերջիչեալ սրբոց նշխարաց առ մեզ շնորհ ընծայեցման ազազաւ ուստի եւ ի յօրէ յայնմանէ տեղոյս եկեղեցւոյ ընդ ժողովրդով հանդերձ թեմական կախումն որպէս թէ առ սրբոյ էջմիածնայ աթոռոյն կոչեցաւ առ ժամանակ մի:

Թէ եւ վերոյիշեալ առ վասն չորից նշխարացն սրբոց ըստ յատկութեան անուանց սակաւ ինչ ներքողիւ ծանուցաւ, սակայն այլ եւս արկաթեայ շղթայ մի կայր ընդ ի ներ պատուհանի, յատուկ պարունակեալ ընդ նոքօք ի կից գերեզմանի սրբոց: Սայ եւս էր ոմն ի բնէ դատերաց փափաղաւանիցն Քաղզէացւոց Մարմըքինիայ անուն յորջորջեալ, որում ի հին սուրբ ի Պարսկաստանէ գերի ձեռքակեալ ամեն առ ի նինսովէ քաղաքի եւ հրաւէր առնեն նմայ տաճկութեան եւ ոչ հաճեալ համոզի բազում տանջանօք լըլկեն զնայ յերկար ժամանակ, շղթայիւք կապեալ ի տուիջեան կոչկոճեն սակայն ի գիշերի հրեշտակն Աստուծոյ զայ եւ արձակէ զշղթայսն յոտից նորին, եւ ի լուսանալ առաստառ, զան եւ զինուորքն տանջելոյ եւ զշղթայսն ի քաց դտանեն, եւ զինի բազում չարչարանաց անձն իւր ի փառս հաւատի ընծայելով, հեղեալ զարիւն իւր եւ դատակից լինի ընդ այլ սրբոցն կուսանաց: Եւ յորմէ հետէ մինչդեռ տակաւին կօկ նաղարեան եկեղեցին մեր ընդ ի ձեռս փափաղաւանիցն էր եւ յայնորմ զարոյն նոքայ ամեալ էին նորին սրբոց շղթայից մասն մի կցորդեալ ընդ այլ շղթայիւք բարդեալ եկեալ էին ի դոզ եկեղեցւոյն, առ սակս ուխտի, որում եւ մեր եւս պարուն(ա)կելով զնայ ընդ չորից նշխարսն սրբոց ի պատուհանի ուխտատեղւոյն, սա եւս ընդ ամենակար զօրութեամբն Քրիստոսի, եւ ընդ չորից նշխարաց օժանդակութեամբն սրբոց բազում սքանչելի նշանօք, բժշկութիւն բաշխէին առ զիւսհար, հիւանդ եւ ախտաժէտաց, այնոցիկ յորոց ոչք լուսով եւ ջերմեռանտ[ղ] հաւատով զիմէին առ վերին ուխտին սրբոց: Այլեւ մանաւանդ եւս առաւել բարեւ[պ]աշտ լինէին, եթէ ոք ի միում սրբաշունթ[չ] քահանայի զկախեալ, եւ ընդ նոցին սրբութեամբ բժշկութեան Աւետարան եւ նարեկ ընթերձ[ց]մամբն անշուշտ անժխտելի զօրութեամբն իսկ ի վայրկեանն փառատուէին ըստ խնդրանաց իւրեանց, արդարեւ տօնելի ուխտատեղի էր մայր մեր սուրբ եկեղեցին ընդ մասամբն սրբոց եւ եւս զկենսատու խաչափայտեաւն իւրով, զոր յատուկ պարունակեալ կայր ընդ ի ծոց ձուլեալ արծաթեայ խաչի:

Թէ եւ զոյգն յիշեցաւ առ սակս սքանչելազօրութենէ սուրբ եկեղեցւոյն, որպէս եւ քանի քանիցսն իսկ ականատես եմ լեալ որում եւ արդէն իսկ եւս կան ի ներկայի ի քրիստոնէիցն յայլում ազգէ անցեալ աւուրբք, մանաւանդ եւ ի մահմէտական ազգէ, զոր վկայ են առ վասն համարտութեան բանին իմոյ, զի եւ ի յայնմ զարուսն բազումք զիմէին, մոմ եւ ձիթով եւ ընծայիւք, առ ուխտի եւ կատարել զուխտ եւ զխնդրուածս նոցին, եւ քահանայքն եւս նարեկ, Աւետարան կարդալով եւ ընդ ժամկոչսն շահուելով եւ բարձրահամբաւ լինէր սքանչելազօրութիւնն եկեղեցւոյ եւ պարծանս եւս ազգին մերոյ:

ՃԱՌ ԱՌԻԹ ԿԱՌՈՒՅՄԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ ՇՕՐՃԱՅԻ*

Իսկ ի վեր անդր յիշեալ սուրբ Աստուածամօր եկեղեցւոյ անդին զան-

* Յապաւեցիմք սրանց առաջ եկած երկու գլուխները, որոնցից առաջինը վերաբերում էր քրիստոնէական այլ յարանուանութեանց կողմից եկած վնասներին եւ նրանց մեղաւկից խօսքի թանկութեան (Ղ. Բ.):

ձուց, որում ընդ նոցին յատկացեալ կենսատու խաչափայտն զոր պարունակեալ կայր ի ծոց արծաթեայ ձուլեալ խաչոյն, որ ի յաւուրցն հանդիսաւոր տօնախմբութեանցն խաչի ըստ կանխատրուութեան մերում ծիսի, ընդ տաաջ տանոյն բաղմացելով ուխտէաք:

Տարարադատակն ի թւոյն 1280 (1831) տումարին Հայոց, եւ կրկնուի 81 եւ 83 երրորդում, տարածեալ վերստին կրկնեալ, անընդհատ սաստիկ մահտարածամ անկանելւոյն առ Բաղդատ եւ ի նահանգացն նորին խողխողելով ընդ տեղոյս բաղմաթիւ անձանց, ուստի եւ մերտդնեաց թէմական տեղոյս տէր Յ(ովհաննէս) եւ տէր Գ. քահանայն ի կենաց փոխեալ ըստ այնմ թարց հովուաց կարօտեալ կային տեղոյս ժողովուրդն ընդ եկեղեցեաւ հանդերձ. ուստի զձայն զուժի հրատարակելով յայնժամ սկսեաց անդատական, թափառեալ քահանայից, զայլ որպէս մօթիս, եւ կեղեքել զժողովուրդն, ընդ եկեղեցեաւ ի սպառ, յորոց ոմանց ի Պարսից, Համադան քաղաքէ եկելոց, լոկ եւ եթ անուամբ քահանայ յորժոյճեալք, սակայն հեռի քահանայական կարգէ, զայլք էին եւ աւագակք եւ այլ մի ոմն եւս փանեցի հաստափոր տէր Վ. յորժոյճեալն զկնի նոցին, յորոց մի ոմն ի նոցունց համադանցի տէր Յ(ովհաննէս) տէր Յ(ովհաննիս)եան զոր պարադուսն էր Համադանայ Քելիշխանի կախարդագործաց, եւ սայ էր Թարբեղուս Արապս Միրզայի կենաց զրաման եւ առ փան նորին խաւարեալ հողւոյն յատուկ պատարադ մատուցեալ եւ ի պատարադի յիշատակող անուն փծկոյն:

Արդ ունեմ ի սիրտ եւ կոկորդի գրեւոյ շատ բան, սակայն գրիջիս անգոր է միտնդամայն, որ եւ իցէ իսկ այժմ ի բաց թողում ընդդէմ օրինաց եկեղեցւոյ, վարչութեանց բացատրել զաղափար նոցին թոյլ տամ այժմ առ վասրն շխտանելոյ գտուր եւ զցանկալի ճառ չինութեան եկեղեցւոյն:

Եւ ի հովութեան սոցին յորժամ մահն սաստկանայր եւ զահէ երկիւղի հարկանիլ եւ ի սիրոյ կենցաղոյս մարմնոյ, խոյս տուեալ ընդ օտար աղպաց տան, զաղթիւք պահուելով, զժողովուրդն ի մատակարարութենէ գրկելով աներեւութանայն, եւ ի խաղաղութեան արտաքս ելեալ երեւէին ընդ կեղծ խարէութեամբ վարուելով, յետ զկնի յիսկիւր յգլխանալոյն ի բաց թողեալ զժողովուրդն առ այդր, եւ չուս առեալ սլանալով, չողան առ դիւրեանց բնակարանն ի յերկիրն Համադան, եւ տեղոյս ժողովուրդն այսր անտրոյթ լեալ, եւ անձնագիր վերատեսուջի չղորով եկեղեցւոյն այնմ, ուստի եւ կայր եկեղեցին, մենացեալ ընդ սպաս անօթիւք առ ընդ ի ձեռս յուսոյն թափառականաց եւ իրաւանց նոցին: Եւ ընդ յայնմ աւուրս, մինչդեռ տակաւին տէր Յ. տէր Յ.եանն կայր ի պաշտօնի քահանայութեան առ այդր, ահա եւ անդրէն մի ոմն ի Համադանէ տէր Օ. Ամիրխանեանն եկն եւ բնակեցաւ ի վիճակի այդր, եւ զկնի յետ չուելոյն զտէր Յ. տէր Յ.եանն աստէն, որոյ յաւուր միու մի տօնախմբութեան Վարապայ Սաչի, որպէս ըստ նախնի ծիսի եկեղեցւոյն, յամի, յամի օրենն էր յանուրն հանդիսի թեմական քահանայն մեր անշուշտ բաղմացնէին զտուր նշանն ուխտելոյ. յորժամ իրբեւ մերձեցաւ տէր Օ. քահանայն բաղմացնելոյ, լոկ եւթ զաղարկ եգիտ զարծաթեայ խաչն միայն, զի ոչ զոյր զտուր նշանն զոր պարունակեալ կայր ի ծոց նորին, որում եւ յապայ հետադատեալ ստույղելով, բացերեակի դուշակեալ իրադէտ եղեն, զոր տէր Յ. տէր Յ.եանն յափշտակեալ տարեալ էր ընդ իւր Համադան եւ ոչ ոք եղեւ ի մի ժողովրդոց աստի հոգացող, փան նորին հետադատիչ առ յետս զարձուց(ա)նելոյն ջանայր, ուստի եւ մեք եւս զրկուեցաք ի շնորհարաշխ ուխտէ նորին մինչ ցայսօր:

Դարձեալ եւ ի նոյն թւոցն ի վերլիշեալ տէր Վ. Վանեցին, զննեալ

դպացաւ տեղոյս եղևոց թուշութիւն եւ եկեղեցին անտիրունջ՝ դոյւթ ժամարար չհաճանայից արժաթեայ սպարաւարթն, որում 100 դոան գինն էր, այն եւս նայ բաժնակալ լեալ առեալ զիւր բաժինն դողացաւ եւ շուտ առեալ զնոց առ զերկիրն իւր զի եւ իցէ : Արդ առ ըստ անկարգ վարուց ազգայաւ նոցին արդէն անգին մի գիւտոյ արժանանալոց եմք առ յապագայն :

Հուսկ յետոյ զմեր ներկայի տարապայման տուայտեալ վիճակն իսկ զննեալոյ տպաւորացոյն ըստ նմին հանդուճակ որպէսդի հոյիւն հարեալ, եւ զոչխարքն ցրուեալ, միջոց տասն եւ վեց ամ, սոյն դունակ ի մէջ դառն ողորմելի վիճակի գոյոյ, ուստի ի ժամանակի տեղոյս բարձրագոյն Անգղեւոյ տէրութեան վէս Կոնսէլ ազայ խ(ան?) Մկրտիչ Առաքիկեան, հետազոտեալ յորդորմամբ, զնոյն մեր վիճակն զիղելոյ, յայնժամ առ հասարակ մերացնեաց ընդ հաճութեամբ, բողոքեալ զիմեցաք առ Կ. Պօլսի ի պատրիարքութեան տեառն Մատթէոսի, զոր յապագայ գերածայրեալ Աստուածընտիր կաթողիկոսին ամենայն Հայոց, նորին խնամադու գթութեան զիմեալ խնդրելոյ ի սրբութենէ նորին, զի հոգեւոր հոյիւ եւ առաջնորդ մի առաքելոցէ մասն մեր, եւ նորին վեհափառութիւն զիւր հայրազոյթ սիրոյ զիջեալ ի խնդիր մեր տգերտարկուաց, եւ զիւր հոգեւոր որդի, եւ ձեռնասուն աշակերտն վեհափառի շնորհեաց առ մեզ հոյիւ արդեամբ եւ արժանաւոր կոջման, տեառն տէր Մեսրոպի ծայրագոյն վարդապետն, երիտասարդ հասակաւ, բնիկ պօլսեցի, հանդ(ե)րձ օրհնութեան կոնտակաւ եւ զարքունական հրովարտական, զոր ի թրւոյն 1848 փրկչական, եւ ամսեանն Մարտի, ամբողջապէս ժամանեաց առ մեզ, եւ հաստատեաց աթոռն իւր առաջնորդական առ այդր : Եւ զբարեյիշատակ հոյիւն, անդադար ջանայր մասն իւր ազգի հոգւոյ եւ մարմնոյ պայծառ յառաջագիթութեան, մանաւանդ եւ ի պիտոյիցն առ յատենոյն տէրութենէ, եւ եւս ի մէջ այլ ընդ օտար զանազան ազգաց, բարձրաշուք էր արարեալ ազգին մեր, եւ իրբեւ այլ ազգիքն տեսին, նորին սրբութեան փառաւոր ահարկու եւ բաժ արտօնութիւն նորին : յայնժամ ի զեպ նեղութեան իւրեանց կարօտեալք խոնարհելոյ զիմեալ զայնն առ սպաս սրբութենէ նորին պաշտպանելոյ : Նայ եւս օժանդակելոյ զնայր եւ խղիւր ի տէրութենէ զկապանս նոցայ, ըստ ցանկութեան սրտի իւրեանց :

Եւ որովհետեւ զմեր տառքենաջան հայրն, զիւր բնդարդոյ բարութն յաճախապէս պատրաստեր առ սակս սակաւաթիւ հօտին իւրոյ, յերբ տեսաւ տեղոյս ժողովուրդն հարիւրաւոր ամաց հեռէ միայն մին վտարիկ եկեղեցի մի ունելոյ, եւ ըստ մեծի մասն բնակութեան Հայոց, Ծօրճայի թաղին բնակեալք շատ հետի գոյոյ, որ թէպէտ ծերք եւ ջերմեռանդ հասակաւորք, չհասնին միարան սակայն թլկին եւ թօշին աշխատանօք ի ճանապարհի, մանաւանդ ի հանդիսաւոր աւուրց, թէ եւ նոցին միջակահասակ եւ մանկունքն, այլ ազգեաց խ(փ)ուիրոյն յերթեկութեան ժամանակի, տեսակ—տեսակ տանջանաւ կրէին, ուստի ջան ի կուրծս եղեալ ի 1849 թւոյ մարդեղութեան, եւ ամսեանն Նոյեմբերի, որպէս հարկն էր առաքելութեան նորայ, բաղմամիջոց ճանապարհն Պօլսոյ, ամենայն յօժարութեամբ չոյաւ անձամբ եւ շնորհիւ նորին բարձր սրբութեան Տեառն Յակոբոսի, ազգասէր պատրիարքի, եւ պատուելի մերացնեաց տեղոյն, արքունական հրովարտակ հանեալ, սակս ի մագուց հեռէ, ի թաղին Ծօրճայի կալուածն եկեղեցի կառուցանելոյ եւ սակաւ միջոցաւ, ընդ հրովարտական եկն ի Պօլսոյ զարձ արար առ մեզ, եւ ամբողջապէս ժամանելոյն առ այդր, Ժրաջանն մեր շուտափոյթ Հուպ լեալ ձեռնմուխ եղեւ, առ մասն կառուցման եկեղեցւոյն անընդմիջապէս :

Աղէ՛ սակս հարկաւոր ծախուց, ժողովրդոց կացութիւնն նայելոյ,

թէ եւ ոչ վստահութիւն ձեռնամուխ լինելն այնպիսի ընդարձակ շինութեան մեծածախ գրամուշ, սակայն մասն ինչ ի վաղուցհետէ յոյս կայր, հանդուցեալ մահտեսի Մեսրոփր մահտեսի Աղէքսանդրեանց ընդ կտակաւ երեւելի գումարոյ միոյ, այլ եւս ի կենդանութեան նորին ժառանգաց, յատուկ եւս խոստմամբ քաջալերէին եւ եւս քանի մի հողեւիրաց խոստանալով, ուստի եւ վստահացեալ, ընդարոյս եռանդադին ջանիւք, աստուածային շնորհաց օժանդակութեամբ, ձեռն ձգտեալ սիրայի շինութեան կեդեցւոյ, ամբական դրութեամբ չքնադատիւք եւ զեղեցկակազմ հոյակապ, հաստակառոյց հիմունքն սկսաւ արկանել, որ եւ ի սուղ ժամանակի, տոսնեւութիւն ամսոց, իւր աւն(ր)նկճելի ճգամբ, եւ քրտնաթոր աշխատանօք կատարելագործեաց եւ օծման հանդեսն եւս 21 Դեկտեմբերի 1852 թւոյն մարդեղութեան փրկչի, զիշերային հոկոգութեամբ սկսելով ամենազեղեցիկ կառավարութեամբ վճարելով, եւ յառաւօտեան մատուցմամբ փրկարար սուրբ խորհրդոյ, սրբեաց եւ մաքրեաց տաճար երկրպագելի սուրբ անուան Ամենասուրբ Երրորդութեան, որպէս յիշատակարան շինութեան մարմարօնեայ քարի վերայ փորագրեալ կայ աւազ գրան նոյն սուրբ տաճարի, որում եւ այժմ խորհրդարար դէմ յանդիման սրդատեսիլ տապանին քարոզէ հանդիպողաց* :

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ

ՍԿՍԵԱԼ Ի ԾՆՆԴԵՆԷ ՇԵԽ ՄԱՀՄԵԴԻ ԸՆԴ
ԱՄԵՆԱՅՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻԻՆ ԵՒ ՍՊԱՍՈՒՄ ՆՈՐԻՆ
ԸՆԴԱԿԻՅ ԸՆՏԱՆԵՕԲ ԸՍՏ ԹԻՈՅՆ ՀԱՅՈՅ

	Հայոց քիւ	Փրկչական
10	561	Մշտնիւն մօրէ, եւ ոչ ի հօրէ, ի գաւառն Մաքթայի :
18	—	Ամաց հասակի զբուեցաւ ընդ կնոջ տեառն իւրոյ :
22	—	Ամս փորթամացաւ ընդ հօր իշխանութեամբ եւ ի քառասներորդում կենաց ձեռնարկեաց մարդարէութեան :
10	—	Ամս տեւեաց մարդարէութիւն ի Մաքթայ գաւառի :
60	611	Ըստ ցուցակի Առաքել պատմագրի ի վաթսուներորդի թւոյն Հայոց երեւցաւ ի Մաղինէ :
13	—	Ամ եւ մարդարէական իշխանութիւն վարեաց ի Մաղինայ եւ ընդ արճնաւ զբուեցաւ հօրին եւ զեւեղեցաւ անդ :
73	624	Թւոյն հետ զնորին եղև զահաւորապետ՝ աջորդ Արուսթէր փոխանակ զահօյն եւ կոչեցաւ խալիֆայ եւ 2½ տմս ընդ նորին իշխանութեամբ մէնկանքն(?) տիրեաց զերկիրն Դամասկոսի, եւ ընդ սակաւ ժամանակաւ զբուեցաւ ի կենաց եւ զահաւորեալ իշխեց առիւծ Օմարն :

* Այս մասին հետեւում են առաջնորդի «Մահուան եւ փառաւոր յուզարկաւորութեան» եւ այլ ցկարագրութիւններ. «Տրտունջ բանասիրի ուժեմ» խորագրով մի քերթուած, ինչպէս եւ Բանի Աբասեանց եիմզ հարիւր տարուայ իշխանութիւնը Բաղդատում, որոնք կըրնաւեցիմք (Լ. Մ.) :

- 10½ — Ամ եւս ընդ հօր զօրութեամբ սայ իշխելու և գրաւեցաւ Կեանքն, և սոքայ որք իշխեցին ընդ Մահմէդի ի մի տոհմէ Էին. և Բնի Հաշմի յորջորջիւր ազդ նոցին, որում սպառեալ և ջնջեցաւ անուն ազդի նոցին, և Եկաց խալիֆայութեան դահն առ վասն ազդի Բնի Ումմիէյի, որում էր Օսման՝ ատենադպիրն Շէի Մահմէդի:
- 12 — Ամ եւս Օսմանն ի Դամասկոս դահաւորեալ և սպառեցան:
- 98 — Ամ Եղեւ ըստ պատմութեան Առաքել պատմադրի:
- 59 — Ամ եւս Եղեւ իշխանութիւն Բնի Ումմիէյի ազդի, որք էին Մըաւիի և ժառանգն Եզիդ և Մըուվանն ի Դամասկոս, որում սոքայ սպանեալ հատին սերն՝ Ալիյի:
- 157 708 Յոյսմ Թւոյն եւս հատաւ սերն Բնի Ումմիէյի և սպառեցան:
- 157 708 Եւ ի յոյսմ Թւոյն, վասն սպառման Հաշմեանց և Բնի Ումմիէյի սերունդ ամենայն, ուստի անդրէն Եղեւ ի վիճակի Բնի Արապեանց, որում ի սերունդէ նախահօրն Շէի Մահմէդի, Արզլ Մըզթէպի անդրանիկ Արպաս որդւոյ սերացեալ զոյդ Եզրարք որոց անդրանիկն էր Ահմադլ Սաֆֆահ և զկրտսեր նորին Մանսուր դաւանքոյն վիճակեցաւ զգահաւորութիւն անդրապան խալիֆութեան իշխանութիւն, որում ամս երեք Ահմադլ Սաֆֆահն իշխեաց, առ ընդ սահմանն Բաբելոնի Քուֆայ յորջորջելոյն, և յանկարծադէպ սպառելն կենաց և զկրտսերն նորին Մանսուրն ժառանգեալ զխալիֆայութեան դահոյն:
- 160 711 Թւոյն նստաւ Մանսուրն ի խալիֆայութեան դահոյն: Սակայն ի զգածմանէ սոյն Եզրոր իւրոյ չուս առեալ ի Քուֆայի յաթոռէ կէն և ընակեաց աստ, ի յանտառի զեռափոյն Ասիոյ, որում այժմ յորջորջեալ կոչի Բաղդադ և սոքայ 550 ամս իշխելով:
- 710 1261 Թւոյն եկն Չէնկիդ Հալաբուխանն խոզխողելով բրնաջինջ արարեալ և հատաւ զսերունդն Բնի Արապոի եւս, և իշխանութիւն եկաց առ Օսմանցւոյ թաղաւորութեան: Եւ զկնի հալածման Հալաբուխանի, 274 ամ երկիրն Բաղդատոյ ամայի կելով, ուստի և Պարսիացիքն տիրապետեալ վայելեցին, մինչև ի բարդաւաճելն Օսմանցւոյ, որում
- 984 1535 Թւոյն եկն Սուլթան Սուլէյման Արքայն և տիր(ա)պետեաց զերկիրն և Եկաց ընդ իշխանութեամբ Օսմանցւոյ մինչև ցայսօր²:

¹ Սերունդն:

² «Մինչև այսօր» զերբերում է 1872 թուին:

Յ Ո Ի Յ Ա Կ

Ի ԲՆԷ ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆ ՕՍՄԱՆՅԻՈՅ
ՄԻՆԶ Ի ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱԿ ԱՐԲԱՅԻ
ՊՕԼՍԻՈՅ

681	1232	Յորմէհեաէ աշինն, զեռ, զոր մինչ Բնի Արաղսեանքին իշխէին, որում եւ էր 681 (1232) թւոյն Հայոց, յարեալ ոմն Օսմանջուկ անուն, որպէս երուզակ ընդ պարսնայն տառն եւ մին ամ ճակատելով, փոքր փոքր մեծանալով տիրեաց Բուրսայ քաղաքն եւ ի թւոյն
692	1243	Եղև սկիզբն թաղաւորութեան Օսմանջուկ եւ Օսմանջուկն թաղաւորեաց ի Բուրսա ամս 58:
750	1301	Թւոյն թաղաւորեաց Օրխան որդի նորին ամս 29:
779	1330	Թւոյն թաղաւորեաց առաջնորդը՝ Մուրադն ամս 59:
837	1388	Թւոյն թաղաւորեաց իլդրում Պալաղիդն ամս 14 որում թէյմուր Լանկն ձերբակալ ընդիւր ի մէջ արկաթեայ դափասի ³ եղևալ շրջակայէր ամս 14:
851	1402	Թւոյն Պալաղիդ ի որդի Մահմադն թաղաւորեաց ամս 19:
870	1421	Թւոյն թաղաւորեաց որդի նորին Էրկրորդ Մուրադըն ամս 29:
899	1450	Թւոյն թաղաւորե(ա)ց Ֆաթմահ Սուլթան Մահմադըն Էրեք ամ ի Բուրսայ եւ ի 902 (1453) թւոյն տիրապետեաց Կոստ. Պոլսն ի ձեռ(ա)ց Մանուէլ թաղաւոր յունաց եւ 28 ամ եւս թաղաւորեաց ի Պոլս եւ զբաւեցաւ ամ 31:
930	1481	Թւոյն թ(ա)ղաւորե(ա)ց որդի նորին Պալաղիդն ամս 31:
961	1512	Թւոյն Սէլիմն սպան զհայր իւր եւ թաղաւորեաց ամ 9, զսայ առեն զաւակ էր հրէյու, քանզի հայրն անգաւակ էր, եւ մայրն ծնաւ տղջիկ եւ ջհուդ կին մի ծնաւ տղայ: Պանծիւք թաղուհին հաւանեցոյց եւ փոխեաց դուղջիկն ընդ տղային, եւ անուանեցին զնայ Սէլիմ: Այս է պատճառն բանի:
970	1521	Թւոյն թաղաւորեաց Սուլթան Սուլէյմանիսան Արքայն:
984	1535	Թւոյն արչաւասոյր Էկն եւ տիրապետեաց 274 ամաց հեաէ, զերացեալ Բաղ(դա)տաւոյ Էրկիրն ազատեաց, եւս եւ ընդ նմին հա(ն)դունակ, բազում յաղթութիւն աբարեալ ամս 45:
1015	1566	Թւոյն թաղաւորեաց Ժառանգ նորին ալքոն ⁴ Սէլիմ ամս 9:
1054	1605	Թւոյն թաղաւորեաց Սուլթան Ահմադիսան ամս 14:

3 Ղափաս = վանդակ:

4 Թեքեւս՝ արքայազն:

- 1024 1575 Թւոյն թաղաւորեաց երրորդական Սուլթան Մու-
րադն ամս 20 :
- 1044 1595 Թւոյն թաղաւորեաց երրորդ Մահմադխան արքայն
ամս 10 :
- 1067 1618 — ումն Սուլթան Ահմադն զրաւեցաւ եւ իբր երեք
ամիս Սուլթան Ահմադի եղբոր Մըթաֆային նստուցին ,
տալու բան զոլով իշխանքն ընկեցին զնայ եւ բերին Ահ-
մադի որդի Օսմանին 11 ամաց հասակի նստուցին , եւ
Օսմանն իբրեւ նստաւ չորս ամ անդադար ենկիշարիքն
խողխողելով , բառ ալնմ յարեան եւ ենկիշարիքն եւս ,
սպանին զՕսմանն եւ զարձեալ նստուցին զՄստաֆայն ,
իբրեւ սարի եւ կէս եւ զարձեալ զերուցին զնայ , եւ բե-
րին Օսմանի որդի Էօթն ամաց տղայութեան հասակի
թաղ եղեալ ի զահ աթոռի :
- 1072 1623 Թւոյն Օգոստոս 31 նստուցին չորրորդ Սուլթան
Մուրադն եւ ի յայսմ միջոցի թաղաւորն մանուկ զոլով ,
անդրէն եւ Շահ Աբալան սրտեհ ժամանակ սրաւաղ
դռեալ արչաւասոյր եկն եւ տիրապետեաց զերկիրն Բաղ-
դասուոյ , ի ձեռաց Բէքիր Աղայի սուրաչուոյ . եւ յիշեալ
Սուլթան Մուրադն ընդ մանկութեամբն զգոն քաջու-
թեամբ , մարեր զթաղաւորութիւն բարեպէս , յորժամ
արբունս եհաս բազում երկիրս արնահեղութեամբ տիր-
եալ քաջամարտ յաղթութեամբ :
- 1087 1638 Եւ որում յայսմ թւոյն , յաւ(ու)րն Շահ Ալէֆի զեր-
կիրն Բ(ա)ղդ(ա)սուոյ ի զերութենէ յետս տիրեաց :
- 1087 1638 Որում որ յայսմ թւոյն Բաղդ(ա)սուոյ Աստուածա-
մօր կոսեցեալ եկեղեցին , Սուլթան Մուրադխան ար-
քայն , ի զանձուց իւր , կատոյց առ սակս մերում հայ-
դ(ի)(ա)ղնեաց ազգի , միջնորդ տշխատանօքն Կօկ Նազա-
րի :
- 1089 1640 Թւոյն Սուլթան Մուր(ա)դն կնքեաց զկեան իւր ի 24
ամաց հասակի եւ ընդ թաղաւորութիւն տեւեաց ամս 17 :
- Արդ երեւմանէ Շէխ Մահմէդի ընդ ամենայն ամօք
իշխանութիւնն խալիֆայիւք նորին բովանդակեաց 650 :
Եւ Օսմանցուց թաղաւորութիւն , Օսմանջուկ մինչ
Սուլթան Մուրադն չորրորդ եղեւ ամս 400 :

Լ . Գ . ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Նոր Զուղա

(Շար . 2)